Мені було дев'ятнадцять літ. Це такий вік, коли людина мусить якнайшвидше витрачати безупинний прибуток своїх сил. А в траті цій для неї радість, втіха, майже ціль самої трати.

Світ здається неосяжним, повним тайн, принади, повним хвилюючих обіцянок. Це той вік, коли людина приймає в свої груди найбільший біль, найдужчі страждання і в них топить надлишки своєї буйної радості. В таку пору думається, що кожному радісно розп'яти себе за друзі свої, кожному любо віддати себе за страждання ображених.

Але це помилка.

З такою помилкою я зазнайомився вперше, коли мені надходив дев'ятнадцятий рік.

В той час в душі моїй жили козаки, Січ Запорозька, гайдамаки, вперте, велетенське прагнення волі та боротьба за неї. Україна мені здавалася безкрайною, невичерпаним джерелом великих можливостів, і через те, що вона була безкрая, я й хотів власними ногами обійти її, власними очима побачити всі тайни її.

Я одягся в свиту, добрі чоботи, в торбу поклав пару сорочок, прокламацій, брошур і рушив.

Було це рано вліті. Жнива ще не починались, і хліба стояли в радісній задумі. Степ буяв та сміявся цілі дні круг мене, немов і йому було тільки дев'ятнадцять літ, немов ніколи на йому не проливалось ні крові, ні поту, ні сліз.

Мене часто підвозили селяни, а часом і ночувати лишали в себе. Я їм щедро й гаряче віддячував за те прокламаціями та брошурками. Селяни в ті часи були ще невинні, як Адам і Єва в раю, і брали мої подарунки охоче. Вони їх зараз же починали читати й цілком згоджувались зо всім,

що там було написано. А написано було якраз про те, про що, звичайно, найбільше думають по селах — про панів, про землю, про горе темне та давнє.

І от одного дня, стрічаючись з людьми, у відповідь на свої балачки почав чути все про одного чоловіка, на прізвище Хома Прядка.

Цей Хома Прядка жив у ближньому селі і "добре знав усі ці діла", як сказав мені один селянин. Це був не більше й не менше, як герой. Перш усього, він був невловимий. Десять літ його ловила поліція — не могла піймати. Військо кликали, засідки робили, — як дух крізь пальці пройде, і нема. Цілі села оточували москалями, собаці не можна проскочить, а Хома Прядка переодягнеться собі за пана, розляжеться в кареті й гайда просто на військо. Пропустять та ще й "честь оддадуть".

Ловили ж Хому Прядку за те, за що завжди поліція ловить народних героїв: "Він здорово стояв за простий люд". Було раз навіть так, що вся околиця, сіл десять-двадцять, піднялась на панів; Хома Прядка попереду. Та тільки військо вирятувало панство. Силу людей було побито, немало до Сибіру заслано, а Хому все ж таки не спіймали й тоді.

Та коли б не зрада, то й не знати, чи й піймали б його коли-небудь. Зрадила ж Хому його любка, дівчина, до якої ходив він. Чи на гроші поласилась, чи так налякали її, — тільки як прийшов Хома до неї, а вона й подала знак поліції. Поліція ж та військо вже зарані знали. Як влетіли москалі в хату, як кинулись до Хоми, а Хома — р-раз! — і покотилась солдатня. Хома другою рукою — р-раз! — і залилася кров'ю долівка. Довго брали Хому і таки взяли; взяли, закували й укинули до в'язниці. Присудили до. Сибіру в каторжні роботи.

Але Хома не покаявся, — одбув своє й тепер знов воює з панами.

Я лежав у гаю в соковитій, п'яно пахучій осоці. Власне, спати невигідно — вогко, душно, і кусають комарі. Але зате як м'яко, як

просторо, як п'яніє кров од духу трав, роси, от сочистої незайманої землі.

Над горою стояв місяць. Він п'яненько посміхався, шапка набакир, немов підвипив десь і повертавсь додому. Навкруги таємна тиша і загадковість самоти.

Я не спав, мені не до сну було. Треба було насамперед рішити, як краще нам з Хомою Прядкою зробити повстання. Чи спочатку з'єднати всі села і тоді усім разом виступити одностайно і могуче; чи підіймати село за селом, іти пожежею, захоплюючи крок за кроком неоглядні простори.

Питання було досить серйозне, складне і відповідальне. Я рішив одкласти й обговорити його разом з Прядкою.

Далі — конче треба було мені обміркувати, яким способом передати звістку товаришам, щоб поспішили до нас на поміч. Писати почтою — небезпечно. Самому їхати назад — не випадало. Очевидно, посланця треба було посилати. Ну, тут уже Прядка мусив когось вибрати.

Потім — багато, більш ніж комарів, які вилися круг мене, виникало й тануло в моїм мозку планів та думок. Але всі вони сходились, як радіуси до центру, до Хоми Прядки. Під ранок мені вже ясно було, що без Хоми, властиво, мені трудно щось рішити. Отже, негайно до Хоми. Раз-два.

Я схопивсь на ноги, злякавши якусь пташину на вербі, скинув бриль і почав вмиватися росою. Потихеньку, обережно... підставивши долоні під широкі, як зелені ножі, стебла осоки, я легенько струсював з них срібні трепетні краплі. Свіжість гаю, неба, поля, зелені лежала на моїх руках. Коли її набралось стілько, що могла змочить лице, я почав вмиватись. На мене кисло дивився зблідлий місяць. Бідний хлопчисько. На похмілля йому, певно, боліла дуже голова, аж посинів сіромаха. А зате за стриженою круглою лінією гори зарум'янювалось небо. Закурилися

долиною тумани, почали виразніше виступати дерева, кущі, батожиста витка дорога по той бік яру. По тій дорозі я мав іти до Прядки.

Це було зовсім недалеко, "верстов з п'ятнадцять з гаком". Так принаймні сказав мені останній дядько, з яким я балакав про Хому.

Години через три я вже пройшов п'ятнадцять верст. По ланах не чорніли комашнею постаті людей, — жнива ще не почались; але по луках косили сіна, і звідти нісся дзвякіт кіс, дівочий сміх, пісні; там, здавалось, без утоми одбувався танець праці. Сонце блискало на сталі кіс, на росистих покосах, на зубах дівчат, які кричали до мене, вимахуючи граблями. Вони закликали мене до себе помогти їм. Я б з великою охотою пристав до них, але й мені не було часу, треба було поспішати до Прядки. Зоставалося пройти тільки "гак", і я вже буду у його.

Але — дивна річ! — виявлялось, що до Хоми ще лишалось знов "верстов десять з гаком". Значить, перший гак складався з двох частин — десяти верст та ще одного гака. Добра справа. Скільки ж тепер цей уже гак матиме верст і гаків.

Я мусив спочинути. Ліг у сивому житі, поклав торбу під голову, витягнув ноги, — славно. Жито м'яко, привітно шелестіло наді мною, як старенька любляча бабуся, тінню прикриваючи від сонця мою голову. Сусіди мої — червоні, блідо-зелені, сірі, сині кузки — поводились зі мною чемно. Спочатку вони полякались і деякі від страху попадали на землю догори ногами, удаючи, що цілком мертві. Хитрий нарід! Але потім, бачачи, що я ніяких агресивних намірів не маю, ожили й почали знайомитись зі мною. Стрекочучи, шепелявлячи, вони наввипередки старались розказати мені своє життя. Деякі аж на ніс мені сідали, щоб бути ближче всіх. Але таких я зараз зганяв, я не люблю фамільярності. Деякі бавили мене гімнастичними вправами. Вони лазили по стеблах, перекидались, висіли на лапках, стрибали. Був там, пам'ятаю, один жук — поважний, серйозний, з похмуро-заклопотаним виглядом. Він ні на кого не дивився, щось усе шукав у землі й вперто мовчав. Він мені

нагадав мого незабутнього вчителя математики. Я довго слідкував, як він перебирав лапками, і раптом бачу, — він тримає в руках перо. Я не здивувався, але мені стало неприємно, бо я зовсім не готувався до лекцій. А жук погладив себе по бороді й сказав: "Так. Тепер прошу мені одповісти, що станеться з Хомою Прядкою, коли ми зробимо над ним операцію по біному Ньютона. Прошу зробити". Я цього не міг виконати. Тоді жук узяв перо й наставив його проти мене. І з пера почав литись мені в лице пекучий вогонь. Я крутив головою, жмурився, але нічого не помагало. Лоб, щоки, ніс мені палали. Тоді я шарпнувся й розплющив очі. І мусив зараз же знов заплющити їх: сонце лило на мене таку силу гарячого світла, що я міг осліпнути. Швиденько одвернувшись, я підсунув голову під зелені тонкі ноги жита і знов заснув.

Надвечір, одмахавши усі "гаки", я підходив до села, де жив Хома Прядка. Воно лежало, як у колисці, в затишному наддніпрянському лузі... З гори мені було видно далеку блискучу смугу Дніпра. Старий козацький батько поважно й спокійно грів своє блискуче тіло під червонявими вечірніми промінням сонця.

Перед селом я спочинув, — до Хоми я хотів прийти молодцем, йому не треба в'ялих баб.

Спочинувши, я твердим кроком пішов у вуличку, зарослу старими пахучими вербами. І зараз мене обхопили дивні чари цього села. Серед наших степів таких сіл не буває. У нас усе видно, око просить простору. У нас гягне за обрій, де небо таємно зливається з землею, ховаючи тайни. Наша туга — на широких, біжучих в неосяжну далечінь зелених хвилях; сухий вітер, могили — як незчисленні груди матері землі; далекий силует забутої тополі на руїнах давнього панського дворища... Наше минуле як перекотиполе — непосидюче, змінливе, нестале.

Тут же кожний тин ховав сліди століть. Вуличка — як коридори старих замків; подвір'я тісно скупчені, шільно одгороджені плетеними обмазаними парканами;

хати — в глибині, заховані від чужого ока. На почорнілих від старості покрівлях — зелені пухкі плями моху. А самі покрівлі — як низько насунені на лоба шапки дядьків. Стіни хат білі — чисто великодні сорочки дівчат;

Та над вікнами, немов вишивки, — кольорові візерунки. Життя десь в середині, в глибині цих високих, десятками літ мазаних тинів. Здається, кожне подвір'я муїсить мати свого власного старого діда, який ще бачив козаків тут же, в цьому селі, на цьому самому подвір'ї. Навіть верби тут були не такі, як у нас. Наші верби — молоді, недовговікі, стоять десь за городами, біля води. Тут же вони скрізь. Товсті, широковіті, з дуплами, в яких біліють головами дітлахи; вони покривають своїм гіллям хати, повітки, вишневі садки. Од них цілий день стоїть холодок у затишних витких уличках, вони надають селу непереказуєму інтимність, таємничість. Я йшов попід тинами, які кругле загиналися то вліво, то направо. Крізь віти верб червоніла вгорі сива хмаринка, а за нею далеко синіло небо. Треба було спитати, як пройти до Хоми Прядки, а на вуличках ні душі, тільки за тинами чулись іноді голоси та десь далеченько виспівувала дівчина.

Нарешті я надибав молодицю. У неї на голові намотана була чорна хустка з зеленими китицями. Вона несла воду в дерев'яних відрах, плавно й легко хитаючи ними.

— А чи не можете мені сказать, тіточко, чи далеко живе Хома Прядка? — сказав я. Потім злегка підняв бриль і додав: — Добридень.

Молодиця зараз же поставила відра на землю й охоче повернулась до мене:

— Доброго здоров'я! Хома Прядка? А, матінки мої, та чому б я не могла сказати. Адже ж, слава богу, язика маю, ще не одібрало, хай господь милує. Хома Прядка, кажете? Таки сам Хома чи, може, Денис? Бо в нас тут аж двоє Прядків. Один, виходить, Хома, а другий Денис.

Єсть ще й третій, так той ще торішньої весни виселився на ринбурзькі степи. Та вам якого?

Дійсно, язик у баби таки був і до того, видно, недурно хліб у неї їв, — працював щиро.

Я сказав, що мені не Дениса і не того, що виселився, треба, а таки самого Хому.

— Ага, — хитнула вона головою. — Старого, значить. Е, до старого таки більше ходять. Здалеку самі. Глядіть, що аж з степів, еге ж, угадала?

— Угадали.

— Е, я б таки не вгадала. Та так... Ходять, ходять до старого. Та бог його святий відає, чи то пособляє. Як то кажуть: "Бог, бог, а сам не будь плох". А що? Не так кажу?

Який бог? І чого ходять до старого? Але, на жаль, я не встиг розпитати бабу, бо її хтось покликав через тин і вона, підхопивши відра, швиденько проговорила:

— Ой, кличуть. Так ви йдіть от так просто. Там зараз буде хата з новими воротьми і зеленими віконницями, так ото й Хома Прядка. Хай бог помагає. Прощавайте.

Я, роздумуючи над чудними словами жінки, пішов далі.

От і нові ворота. Жовті стругані дошки неприємно-крикливо жовтіють серед зелені і темних кольорів тинів та повіток. Зелені віконниці теж ні до чого, — мабуть, причеплені пізніше.

Я помалу входжу в подвір'я і простую до хати. Сказати правду, я так хвилювався, що аж піт мені виступив.

На мій стук у клямку вийшла стара, висока, костиста жінка в білій сорочці і чорній спідниці. Мускули на смагляво-жовтій шиї міцно й твердо випиналися, піддержуючи сувору гарну голову.

Вона мовчки уклонилася, чекаючи чорними очима й уважно дивлячись мені в лице.

— Тут живе Хома Прядка?

— Тут. А вам що треба?

— Маю діло до його.

Вона ще раз озирнула мене з ніг до голови й мовчки одчинила двері в хату. Я скинув бриль і ввійшов.

За столом теж у чистій білій сорочці з чорною стьожкою сидів старий дід; козацькії довгі вуса падали вниз, а очі з-під кошлатих брів дивились на мене пильно й м'яко.

Я привітався. Хома Прядка ввічливо й поважно одповів мені тим же, одночасно присовуючи до себе якусь товсту стару книгу. Баба стала біля столу, не зводячи з мене строгого й непокоячого мене погляду.

— А що скажеш, парубче? — ласкаво спитав дід. Я проти волі почухався. Якось виходило не так, як

мені мріялось. Баба ця... Навіщо вона? Що за баба?

Хіба Хома був жонатий?

— Та багато треба сказать... — промовив я нерішуче й хвилюючись. — Та як почать, не знаю. — Дід і баба мовчали. — Ну, добре. Буду говорить прямо. Таїтись з вами нема чого. Я прийшов до вас, щоб нам разом узятись до того діла, за яке колись вас до Сибіру завдали... Багато я наслухався...

Але тут я мусив зупинитись. Дід якось занадто живи присунув до себе книжку, немов захищаючись нею, і на лиці його з обвислими вниз щоками промайнув вираз зовсім невідповідний моїм словам. А баба раптом ступила до мене й не то здивовано, не то погрозливо спитала:

— Як ти сказав? Яке діло?

Я змішано витер піт, що лоскотав мене на щоках. Мені стало нестерпно душно. Я мусив навіть свитку розкрити.

— Та ти не роздягайся тут, — сказала баба. — У нас не корчма. Кажи, за яким ділом прийшов? Коли хочеш, щоб дід на покаліпсі тебе вичитав, то хай бог благословить. А інших діл дід не знає.

Який "покаліпс"? Ніякого "покаліпса" я не хотів. Дід тривожно й боязко хитав головою за кожним словом баби і старечими руками совав книжку по столі.

— На покаліпсі читати? — нарешті спитав я.

— Еге ж! Святе письмо. Яка доля тобі судиться, яким нещастям має тебе бог благословить, усе тобі дід скаже. За одне читання — руб, а як з салтирьом, то два. Так люди платять, так і ти.

Я сидів на лаві і непорозуміло дивився то на грізну бабу, то на діда з жовто-білими довгими вусами.

— Чекайте! — сказав я. — Та ви, діду, Хома Прядка чи ні?

— Та таки Хома... і Прядка, — нерішуче промовив дід.

— Той, що колись підняв аж три волості на панів та... Але баба не дала мені говорити:

— Які волості?! Чого тобі тут треба? Хто ти такий? Нічого того не було, що тобі набрехали десь люди! Іди собі краще, хлопче, а то як покличу врядника, то буде тобі волость...

Тут уже й я не витримав. Так цей порохнявий дід є той Хома Прядка, який трощив десятками москалів і на Сибір йшов за тих, кого він тепер "покаліпсом" дурить. І ще сміє казати, що того не було.

Я скочив на ноги й ступив до столу. Баба, було, кинулась до мене, але я так подивився на неї, що вона мусила зупинитись. Пам'ятаю, кров, як пара в паровику, билась мені на висках.

Дід вирівнявсь і неспокійно дивився мені просто в лице.

— Так ви кажете, що нічого того не було? — визвірився я на нього. — Ні? А не було, що пани вмочали мужиків у бочку з дьогтю та потім їх запалювали, як смолоскипи? Ні? Не було, що Хома Прядка за сестру свою розідрав на двох деревах пана, котрий зґвалтував її? Скажете, не було? А не ловили Хому, як вовка, зграями псів у лісах над Дніпром? Не тікав він уплав через річку? А не було хіба, що всі села з дітьми й старими дідами йшли виручати Хому, як його зловили в подраній корчмі? Ні? Не було? Чого ж ви мовчите? Як ви смієте мовчать? Хіба не було, що весь край, як один чоловік, повстав за Хомою до волі й людського життя? І хіба за це не запхали Хому на Сибір? Ні, цього не було?! Кажіть!

Дід все ширше й ширше дивився на мене. За кожним моїм словом його немов шарпало щось з того боку, то з другого. На безживних зморщених щоках навіть кров заграла.

І раптом не витримав старий. Схопившись на ноги, блиснув очима, підняв руку і з несподіваною силою вдарив кулаком по книзі.

— Було!! — крикнув він розпалено. — Все було! І ловили, і Сибір — все "було, сто чортів його матері!

Дід переродився. От тепер я бачив самого Хому Прядку. Це був той самий, кого я шукав. Той запальний, незломний, повний буйних сид, яким треба дати вихід.

І вмить, як буває після останнього блискучого проміння сонця, все примеркло й погасло. Між дідом та мною стала висока сувора баба.

— Геть під три чорти звідси! — скажено крикнула вона, топнувши на мене ногою.

Дід у той же мент весь ослаб, винувато закліпав очима і швиденько сів на місце, присунувши до себе "покаліпс".

— Що "було"?! — повернулась до його баба. — Що було, старий ти дурню? Ти? Було, та ще хочеш? Мало тобі було добра по Сибірах та поліціях, ще на старості літ захотів? А ти — геть мені з хати, бо враз тобі рогачем голову провалю! Я тобі покажу ходить!

Я подивився на діда, на бабу, мовчки взяв з лави свою торбу, закинув на плечі, надів бриль і, не сказавши ні слова, вийшов із хати.

Небо вже було без рожевих виблисків сонця — темне й задумане. Над горою зеленувато-білим вогнем горіла зоря вечорова. Верби стояли тихо, винувато, немов соромлячись. Десь за ними молодий жіночий голос співав давню стару пісню, до якої за довгий вік її налипло стільки смутку та скорби.

Я помалу вийшов у поле й ліг на горі за селом у високій пшениці. Молодий сум боляче й солодко обгортав мою стомлену голову. Над далекою блискучою смужкою Дніпра стояв місяць і дивився на мене з теплим розумінням.